

К.е.н. Восьний К.З., Восьна О.К.
Тернопільський національний економічний університет, Україна
**ВПЛИВ АВРААМІЧНИХ РЕЛІГІЙ НА СУЧАСНУ КОНЦЕПЦІЮ
ЕКОНОМІЧНОЇ ПОБУДОВИ СУСПІЛЬСТВА**

Сучасна економіка є продуктом складного і тривалого її тисячолітнього генезису, наслідком взаємопроникнення і взаємовпливів найрізноманітніших факторів, що реально визначили її нинішнє обличчя. Хоча економіка як самостійний вид діяльності існує з незапам'ятних часів, а як галузь науки – сотні років, глобальна проблема невідповідності між матеріальними потребами суспільства з одного боку, та виробничою можливістю їх задоволення з іншого залишається так і не розв'язаною в планетарному масштабі.

Сьогодні глобальним науково-практичним пріоритетом суспільства є пошук ефективних моделей економічного устрою життя людини. Синергетична взаємодія економічної теорії та господарської практики поступово зняли гостроту означеної вище проблеми, проте, аж ніяк не розв'язали її повною мірою. Пошук нових гіпотетичних факторів економічного зростання та спроба «імплантувати» їх у загальну конструкцію будівлі світової економіки – передній фронт сучасної економічної науки.

Розвиток інституційного напрямку теоретичної економіки ознаменувався включенням у моделі економічного устрою суспільства таких, з першого погляду, ірраціональних, «неекономічних» компонентів, як звичаї, культура, релігія, традиції, почуття, інстинкти, емоції, юридично-правові норми, що сукупно створювали альтернативну щодо раціональної економіки концепцію її ефективного облаштування та розвитку. Сакральні за своєю суттю віросповідання та культура, на нашу думку, з-поміж визначених вище факторів-гіпотез еконо-

мічного поступу є надзвичайно впливовими і такими, що заслуговують більш глибокого дослідження та всебічної компаративної аналітики. Вони хоча й не пропонують вичерпних відповідей на запитання про те, як збільшити обсяг суспільного виробництва, зменшити інфляцію, скоротити безробіття чи добитися економічного процвітання, проте вони значною мірою формують поведінкові мотиви як індивіда, так і цілого народу, зумовлюють нашу поведінку, переваги, вибір і, зрештою, формують економічну складову нашої ментальності.

Вивчити та оцінити характер реверсивних залежностей сучасної економіки та основних авраамічних світоглядно-сакральних доктрин суспільства (християнства, ісламу та юдаїзму) – мета даного дослідження та суть завдань, що з цього випливають.

Християнський внесок. Християнська церква не без успіхів пробує залишатися актуальною щодо пошуку ефективного механізму зв'язку економіки та релігії. При цьому вона діаметрально зміщує акценти своїх зусиль, взаємно міняючи місцями духовне та економічне, що цілком логічно з позиції функцій та місця самої церкви: «... церква спроможна запропонувати якщо не певну економічну теорію ... то, принаймні, якусь систему критеріїв розвитку господарської моделі, домінуючої в суспільстві, – з урахуванням сотеріологічних перспектив людства, що є предметом не тільки богослов'я, але і практичної діяльності Церкви в світі» [1].

Розвиток економічних ідей у святому Письмі відбувався протягом тривалого періоду часу. При цьому ставлення до певних економічних проблем мало неоднозначну динаміку. Крім того, канонічні джерела часто розходяться з апокрифальними, тобто таким, що не включені у Святе Письмо, а окремі теологи та богослови одні і ті ж самі частини Святого Письма, що стосуються різних соціально-економічних проблем, трактують по-різному.

«Навіть поверхневий лінгвістичний аналіз Святого Письма дає доволі переконливі свідчення того, як тісно економіка переплетена з християнським віровченням. Ось статистика текстуральних апеляцій до різних економічних категорій: про багатство і багатів у Святому Письмі згадується 88 разів, про бідність і бідних – 17, золото є предметом оцінок та повчань аж 321 раз, до срібла канонічні християнські джерела звертаються 303 рази. Крім того, 19 разів Біблія використовує категорію «гроші», 53 рази згадується про власність і майно, 42 – про товар, 9 – про прибуток, 19 – про дохід, 24 – про різні види податків, платежів та митних зборів, 19 раз – про ціну» [2, с. 32-33].

Однією з найбільш соціально та економічно значимих категорій є «багатство». Потрібно відзначити, що у систему стосунків «багаті – бідні» з самого початку закладено надзвичайно серйозний конфлікт, що має економічні корені. Почасті бідні є джерелом примноження статків багатих, а багаті, через неоптимальну і непродуману систему розподілу наслідків економічної діяльності у суспільстві, роблять становище бідних ще критичнішим.

У Святому Письмі є немало прямих апеляцій щодо категорій «багатство» і «гроші», які часто використовуються як синонімічні або змістовно дуже близькі. У багатьох країнах світу, де християнство закріпилося як домінуюча

релігія, суспільне ставлення до багатства та багатіїв було щонайменше стриманим або й негативно-критичним. У Євангелії від Св. Матвія (19: 21-24) є чимало аргументів, що визначають саме таке ставлення до багатства. *«Ісус каже йому: «Коли будеш досконалим, – піди, продай добра свої та й убогим роздай, і матимеш скарб ти на небі ... Ісус же сказав Своім учням: По-правді кажу вам, що багатому трудно увійти в Царство Небесне. Лице вам кажу: Верблюдові легше пройти через голчине вушко, ніж багатому в Боже Царство увійти!».*

Водночас, окремі частини Біблії та інших джерел християнського віровчення у своєму ставленні до багатства, грошей та прибутку взаємно «конфліктують», демонструючи і більш толероване ставлення до проблеми примноження власності (притча Ісуса про таланти (Євангеліє від Матвія (25:14-30) та від Луки (19:11-28)). На запитання про те, чи може багач увійти до Царства Небесного, церква відповідає негативно. А ось на питання про те, чи може людина, що володіє багатством, увійти до Царства Небесного, та ж церква сьогодні відповідає вже інакше: може, якщо дійсно людина володіє багатством, а не багатство володіє людиною.

Діаметрально протилежним економічним полюсом багатства є бідність. Ставлення до бідності та жебракування, як і до багатства, за всю історію християнства також зазнало істотних змін: від терпимого в епоху раннього середньовіччя до критично-утилітарного в період появи протестантизму та розвитку капіталістичних відносин. Бідні, бездомні та жебраки стали постійним джерелом дешевої робочої сили.

Надзвичайно важливою економічною категорією, що тісно пов'язана з уже розглянутими вище є «власність». Адже вона відображає зміст соціально-економічних відносин, що виникають між усіма учасниками економічної системи: державою, найманими працівниками, підприємцями. Фундаментальне і загалом позитивне ставлення християнства до приватної власності сформульовано навіть у Десяти Заповідях Божих (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону (5:21): *«І не бажай жони ближнього свого, і не бажай дому ближнього свого, ані поля його, ані раба його, ані невільниці його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що є в ближнього свого».* Тобто право приватної власності декларується як святе і непорушне право кожного християнина.

Чимало місця у Старому та Новому Заповітах відведено проблемам формування ідеології та принципових засад оподаткування. Чи не першою формою фіскальних відносин, посвідчених Святим Письмом виступали внески на релігійні потреби. У Книзі Левіт (27:30) згадується про цей обов'язок. *«А всяка десятина з землі, з насіння землі, з плоду дерева, – Господеві воно, святощі для Господа».* Слід відзначити, що вже навіть у Святому Письмі йдеться про проблеми пошуку оптимального співвідношення економічних інтересів держави та платників податків (Перша Книга Царів (12:3-20)). В рамках християнського теологічного концепту податок починає розглядатися як плата державі за виконання нею суспільно значимих та актуальних функцій.

Таким чином, генезис ставлення християнства до економічних явищ, проблем та категорій відбувався одночасно з: вдосконаленням та гуманізацією системи соціально-економічних відносин виробництва, розподілу, обміну та споживання; накопиченням та систематизацією управлінського і технологічного досвіду людської спільноти; переосмисленням соціально-економічної ролі та місця людини в житті суспільства; зародженням та розвитком нових самостійних прикладних наук і цілих наукових напрямків; розвитком нових форм державного управління та систем відносин «державо-церква» тощо.

Ісламський внесок. Про актуальність та силу «ісламського фактора» економічного розвитку світу можна судити уже з того, що згідно останніх даних, кожен п'ятий мешканець нашої планети сповідує іслам. Тільки «за останні 50 років мусульманське населення земної кулі збільшилося на 235% і складає сьогодні 1,6 млрд.» [3]. «Мусульманські общини є більш, ніж у 120 країнах світу... У 35 країнах мусульмани складають більшість населення, а в 29 країнах послідовники ісламу складають впливову меншість. В 28 країнах іслам визнано державною або офіційною релігією. Серед них Єгипет, Іран, Ірак, Марокко, Пакистан, Саудівська Аравія та ін.» [4].

«Вказівки Корану, що «регламентують» економічне життя в мусульманському суспільстві, в основному формулюються в мединській період¹, причому звучать вони переважно у формі розпоряджень. В них Мухамед звертається вже до конкретних питань» [5]. «Об'єктом предметних коранічних регламентацій виступають такі економічні категорії, як **торгівля, багатство, лихварство, податок, милостиня, позичковий процент, власність, спадок, борг** тощо. Розвиток економічного ядра ісламу відбувався і за межами Святого Письма – у працях світських авторів, правознавців, істориків і філософів епохи середньовіччя, серед яких найбільш знаним був Ібн Халдун² (1332-1406 рр.)» [6, с. 7-8].

Культура та традиції Сходу споконвіку були пронизані торгово-економічними стосунками а доходи від торгівлі часто складали основу життя мешканців «Великої Пустелі». Цілком логічно, що за таких обставин навіть ранні богослови ісламу надавали багато уваги економічним питанням, прагнули об'єднати воедино проблеми віровчення, етику, право та, власне економіку. Саме тому Коран визначає у якості фундаментальних принципів економічних відносин *справедливість* та *чесність* – себто категорії, що змістовно перебувають у вимірі моралі та етики [7].

Оскільки торгівля для країн арабського Сходу була споконвічною справою навколо якої організовувалося економічне життя умми³, то в коранічних джерелах надзвичайно багато уваги надається саме питанням **торгівлі**, її правил та принципів. Різні сторони торгово-економічних стосунків регламен-

¹ Достеменно відомо, що Пророк спочатку проповідував у Мекці а пізніше в Медині. Саме тому одну частину сур з Корану називають мекканськими (610-622рр.), або ранніми, а іншу – медниськими (622-632рр.), або ж пізніми.

² Повне ім'я – Валі-д-Дін Абд-ар-Рахман Ібн Хальдун.

³ Ісламська община.

тують 6, 11, 17, 55, 83 та інші сури Святого Письма [8]. Найбільшого значення у торговельних стосунках надається питання чесності, рівноправності і справедливості. Сімнадцята сура Корану (17:35) недвозначно формулює їх принципи:

*«У мірах будьте вірними тоді,
Коли належить вам відміряти,
Вагу давайте на терезах, що не брешуть
Бо це і справедливіше і краще вреши-реши»⁴.*

Звернення Пророка до народу (11:85) звучить як настанова та повчання і воно стосується не лише торгових відносин, але й фактично захищає інститут приватної власності.

*«О мій народ! Дотримуй чесно міру і вагу;
Майну людей не завдавайте збитку
І злодіянь не ніяких на землі
Ви не чиніть сівбою нечисті і смути»⁵.*

Не оминає увагою Коран і проблему багатства. Так, ще у ранніх сурах (102 та 104) чітко визначено негативне ставлення ісламу до надмірного грошоловства та багатства. Зокрема, у 102, мекканській сурі (102:1-6), що називається «Похвальба багатством» достеменно сказано: «Вам присмно хвалитися багатством, доки ви не ступили в могилу. Та ба! У вас ще відкриваються очі! ... Якби ж то у вас широко відкрились очі... Ви неодмінно побачите палаючий вогонь!» [9]. Сто четверта («Огудник») сура (104:1-4) не залишає сумнівів щодо ставлення ісламу до проблеми надмірного захоплення матеріальним багатством: «Горе кожному огудникові-наклепникові! Котрий нагрів собі добра і все порухав. Він гадає, що відкупиться ним від смерті. Та ба! Його пошпурять у пекельну піч!» [9].

Дуже цікавий взірець унікального синтезу духовно-релігійного та економічного аспектів життя людини виявляє ставлення ісламу до суті, форм, та видів оподаткування. Дослідники зазвичай відзначають той важливий факт, що ідеологія податку ісламського суспільства відчутно відрізняється від традиційного, світського, панєвропейського концепту фіскальної політики саме тим, що акцент робиться на релігійній складовій цього явища.

Проблема лихварства та проценту у Корані, з-поміж усіх інших економічних вимірів людського життя стоїть особливо гостро. Причому, вона не втрачає своєї актуальності по сьогоднішній день. Оцінка ставлення ісламу до цих категорій є особливо ускладненою кількома унікальними обставинами. По-перше, в ісламі не проводиться формального розмежування між процентом та лихварством. Обидві ці категорії позначаються поняттям «ріба» і в однаковій мірі перебувають під коранічною заборонаю. По-друге, аналіз різних «перекладів змістів» Корану показує, що їх автори вельми довільно і синонімічно використовують терміни «ріба», «лихва», «ріст», «лихварство».

⁴ Авторський переклад на основі [8].

⁵ Авторський переклад на основі [8].

Таким чином, ісламська теологічна концепція загалом виявила достатньо високий рівень власної синкретичності щодо матеріальних проблем суспільства і сформувала на практиці функціональну і продуктивну модель «ісламської економіки».

Юдейський внесок. «Юдейський фактор» соціально-економічного поступу суспільства, попри невелику частку євреїв⁶ у загальній чисельності населення планети, характеризується надзвичайною тривалістю стійкого і помітного впливу. Йдеться про те, що юдаїзм як релігія (*а євреї як самостійний етнос – К.В.*), порівняно з іншими авраамічними монотеїстичними релігіями (християнство, іслам, караїзм тощо) сформувався значно раніше. Родовою специфікою юдейського віровчення є те, що воно досить адаптивне щодо умову, котрі постійно змінювалися протягом багатьох сотень і навіть тисяч років. Достатньо жорстке і регламентоване з позиції юдаїки віровчення отримало особливу живучість і пластику за рахунок власного саморозвитку у формі тлумачень, роз'яснень та коментарів представлених у різних талмудичних, равністичних та близьких до них пізніших джерелах. По суті вони і виступають тим інструментом адаптації за допомогою якого постулати юдаїзму завжди залишалися актуальними щодо нових економічних, соціальних, політичних та культурних викликів.

Особливістю юдаїзму є те, що у пошуках ефективної моделі взаємодії релігійних догматів з економічними реаліями повсякденного життя та його проблемами, духовні лідери юдаїзму інтенсивно використовували засоби герменевтики⁷: тлумачили і розвивали ідеї Тори відповідно до історико-економічних та соціальних змін у житті єврейського суспільства. Наслідком такої кропіткої і відповідальної роботи багатьох поколінь рабинів, мудреців і законників стало формування 613 автентичних міцвот⁸ (заповідей) юдаїзму. Саме ці заповіді разом із Галахою⁹ та Агадою¹⁰ і є практичними «навігаторами» для юдея, що регламентують усі аспекти його повсякденного життя. Змістовний аналіз усіх 613 міцвот та різних варіантів їх коментарів

⁶ Сьогодні частка євреїв у загальній чисельності мешканців планети загалом мізерна і складає, згідно даних світової демографічної статистики лише 0,22-0,25%.

⁷ Герменевтика (від грец. *hermeneutikos* – роз'яснюють, тлумачать), мистецтво тлумачення текстів (класичної давнини, Тори, Біблії, Корану та інших текстів древніх першоджерел).

⁸ Міцва (у множині міцвот; від євр. מצוה – «веління», «наказ») – розпорядження, заповідь в юдаїзмі. У побуті міцва – всяке добре діло, похвальний вчинок. Виконання міцвот покладено на всіх повнолітніх євреїв – хлопчиків із 13 років і дівчаток із 12 років.

⁹ Галаха або Алаха (євр. הלכה) – традиційне іудейське право, сукупність законів і принципів юдаїзму, що регламентують релігійне, сімейне і суспільне життя віруючих євреїв.

¹⁰ Агада (арамейська אגדה «оповідання») – частина талмудичної літератури (Усного Закону), що містить афоризми, повчання, притчі, байки, розповіді, історичні перекази і легенди релігійно-етичного характеру, які полегшують застосування «кодексу законів» (Галахи).

(р. Ш. Р. Гірша¹¹, Раші¹² та Сончіно¹³), проведений нами, дозволив виявити у їх структурі помітне «економічне ядро», що регулює найрізноманітніші аспекти саме економічних відносин. За нашими оцінками, щонайменше 190 міцвот явно чи опосередковано кореспондують із різними аспектами економічного устрою суспільства.

Прокапіталістичні ідеї юдаїзму. Серед усіх економічних категорій, що перебувають у полі зору юдейського віровчення чи не найбільш актуальною є «власність». Формування поваги до інституту приватної власності – визначальна риса юдаїзму. Професор І. Леві, розмірковуючи про природу економічної складової юдаїзму через призму його ставлення до *власності* пише наступне: «Яку систему (капіталістичну чи соціалістичну – К.В.) вважає за краще Тора? При вивченні Галахи ми частіше виявляємо капіталістичний підхід: єврейський закон визначає статус особистої власності і захищає її права; кожна людина володіє повним контролем над своїм майном» [10].

Контрkapіталістичні ідеї юдаїзму. Попри визнання інституту приватної власності та повагу до нього, юдаїзм, тим не менше, має чимало антиринкових застережень щодо неї. Зокрема «власність на землю», юдаїзм з етичних міркувань «оточує» системою досить жорстких обмежень. Професор Іегуда Леві з цього приводу зазначає: «Тора вчить, що право володіння власністю – це важливий інструмент служіння Творцеві; але саме по собі воно не має святості, про що свідчать численні закони і постанови, що обмежують це право» [10].

Прикладом тому є так звані закони «суботнього»¹⁴ (Шмот 23:10-11) та «ювілейного»¹⁵ (Ваік. 25:13-24) років, згідно яких у ці роки вводився особливий «режим» інституту приватної *власності* на землю. У ювілейний рік раніше продана спадкова земля обов'язково поверталася її первісному родовому власнику. Тора чітко фіксує межі права приватної *власності* на землю: «У цей ювілейний рік вернеться кожен у володіння своє... А земля не може бути

¹¹ Рабі Шімшон бар Рефаель Гірш (1808 – 1888 рр.) – видатний рабин коментатор Тори, педагог, публіцист, один із духовних лідерів євреїв Європи, провідна фігура у справі відродження німецького єврейства у другій половині XIX століття, яке гинуло від реформізму та асиміляції.

¹² Раші (івр. ראשונים, акронім словосполучення «Рабейну Шломо Іцхакі» — «наш учитель Шломо син Іцхака»; 1040, Труа, Франція — 1105, там же) — авторитетний середньовічний коментатор Талмуду і один із класичних коментаторів Танаха; духовний вождь і громадський діяч єврейства Північної Франції.

¹³ Сончіно (також Сонцін, Цонцін; Soncino, סונצינו) – династія єврейських книгодрукарів та коментаторів Тори, що заснували мережу видавництв у різних країнах Європи. Сьогодні «коментарями Сончіно» називаються тлумачення, зроблені різними авторами та упорядниками (Й. Герц, А. Коен, А. Розенберг), але видані англійським видавництвом «Sonsino Press».

¹⁴ Кожен сьомий рік.

¹⁵ Кожен п'ятдесятий рік.

продана навіки, бо моя земля, і ви ж прибульці і поселенці у мене» [11] (Ваік. 25:13, 24).

Таким чином, кожна із домінуючих сьогодні у світі авраамічних релігійних та філософсько-світоглядних доктрин протягом усього часу власного саморозвитку сформувала автентичні, щодо її теологічного контексту, моделі економічного устрою суспільства; напрацювала власні алгоритми, правила та принципи економічної поведінки людини; духовно обґрунтувала способи розв'язання найактуальніших соціально-економічних проблем; визначила специфічні засади економічної політики держави тощо.

Список використаних джерел:

1. Христианская экономическая концепция наиболее близка к идеальным отношениям реальной демократии [Електронний ресурс]: интервью с проф. Финансовой академии при правительстве РФ, засл. экономистом России, замглавы Миссионерского отдела Московского патриархата игуменом Филиппом (Симоновым) // Интерфакс-Религия. – 2006. – 21 нояб. – Режим доступа: <http://www.interfax-religion.ru/?act=interview&div=114>
2. Вольний К.З. Економічні ідеї християнства: витоки, розвиток, проблеми / К.З. Вольний // Економічна теорія. – 2010. – № 2. – С. 31-38.
3. Сколько мусульман в мире? [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.imam.ru/articles/stati.html>
4. Яблоков И.Н. Основы религиоведения [Електронний ресурс] / И.Н. Яблоков. – М.: Высшая школа, 2005. – 508 с. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Jablok/_18.php
5. Истоки социально-экономической доктрины в исламе [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://molites.narod.ru/ekonomika/istoki.htm>
6. Вольний К.З. Ислам і сучасна економіка: порівняння і взаємозв'язки / К.З. Вольний // Економічна теорія. – 2010. – № 4. – С. 7-8.
7. Мансуров С. Исламская экономика: морально-этический аспект [Електронний ресурс] / С. Мансуров. – Режим доступа: <http://agazeta.araaid.org/0105/economica.shtml>
8. Коран [Електронний ресурс] / пер. Иман Валерии Пороховой; гл. ред. Мохаммад Саид Аль-Рошд. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Аванга+, 2002. – 787 с. – Режим доступа: <http://www.arabic.com.ua/koran.php?tr=3>
9. Коран [Електронний ресурс] / пер. Яреми Полотнюка. – Режим доступа: <http://www.ukrlife.org/main/minerva/koran0.htm>
10. Леви Иегуда. Принимая вызов эпохи. Беседы о иудаизме [Електронний ресурс] / Иегуда Леви; пер. с ивр. Н. Пурер. – Режим доступа: http://www.judaicaru.org/library/levi_1.htm#Heading7
11. Текст Танаха с набором комментариев [Електронний ресурс] // Маханайм: центр еврейского образования на русском языке. – Режим доступа: http://www.machanaim.org/tanach/in_tnh.htm